

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ-ՀՈՈՎԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բնագնացի տեղեկություն: — Յ. Ողբուղիական: — Մ.
Բեռնան: — Մ. Յ. Հիսարան: — Վարդան փա-
շա: — Համազգեստը բնականություն: — Մ. Պե-
րեկեղծական: — Ս. Հեթանոս:

և ոչ անաստուածեան՝ այլ Հայ է: Եւ մեր
ներկայ յօգուածին՝ յիշեալ վերնագիրն ընդ-

ունելով, բնաւ մեր խոստովանած զրուժեան
զեմ չենք ուզեր գործել, այլ անով կ'ուզենք
ցոյց տալ, թէ Հայ-Հոովմեական հասարա-
կութեան գրագէտներն և գրական պատմու-
թիւնը ուսումնասիրենք և մեր նպատակն:

Հայ-Հոովմեական հասարակութիւնը քիչ
ջրաւ յօգուտ և ի դարձագումն հայրենի գրա-
կանութեան, ինչ ջրաւ իր մայրենի լեզուն
պահելու և պահպանելու համար, և ինչիւ
տրդ պնդող գրականութիւնը միութեամբ
վիճակ մը չունի. խնդիրներ, հարցեր, որ
շատ հետաքրքրական են և միանգամայն շատ
անմշակ մնացած:

*
* *

Հայ-Հոովմեական գրականութիւնը երկ
ընդարձակ կերպով նկատողութեան անհնգ,
այսինքն կղերական և աշխարհական գոր-
ծիչներն ի միասին հաշտելով, վիճիկաբի
օգուտ մը կանգնած կ'ըլլանք հանդէպ լուս-
սաւորական և բողոքական ազգային հասա-
րակութեան. բայց բաժնելով Հոովմեական
հայ գրականութենէն կղերական զասակաբ-
զը, այն կ'անուա գտնան, վտիտ, և գրեթէ
աննշմարելի կերպարանք մը՝ հանդէպ լուսա-
ւօրչական հայ հատարակութեան՝ քաղցմաթիւ
խոսնափառ գրական և բանասիրական գոր-
ծիչներու: Նոյն բաժանումն՝ կատարելով,
կ'ուզենք համառօտ քննադատական մը ներ-

կայացրենի Հայ—Հոռովմէական գրականութեան մասին:

Հայութեան այդ գասակարգը՝ առանց վարանելու այժմէն կրնանք ըսելու, որ հին ատեն աւելի եռանդով և արդեամբ աշխատած է սատարելու ազգային պրակտիկական քան թէ ներկայիս: Անոր հին զաւակները աւելի սէր ու խանդ ցոյց տուած են Հայ գրականութեան համար, քան թէ ներկայիս, և հին ատեն որ կրօնական ցաւալի խտրութեանց պատճառով՝ ազգային քնարը փոխադարձ տեսլութիւն, հալածանք, թշնամանք կ'ողորմողէր, և սակայն Հայ—Հոռովմէական գրականներու թիւն նոյն ատեն աւելի շատ կ'երեւին, և աւելի զոյն մը, և յատուկ լոյս մը ցոյց կու տան, քան թէ ներկայիս, և այնպիսի ատեն մը, որ շնորհիւ մի քանի լրագրական համերաշխութեան քարոզիչներու, միջնադարեան այն տեսլութիւնը տակաւ առ տակաւ կը մեղմանայ, կը սմբռի, և շիջանկու կը պատրաստուի:

Վարդան փաշա, Հեաւրեան Յովհաննէս, Պէշկիթաշեան Մկրտիչ, Հէքիմեան Սրապիոն, Շիշմանեան Յովսէփ (Ծերենց), և առնոցն աւելի հին Քէսէպ, Օղուլուպեան, և նորերն փորձուցալ, Աղաթան, Տ. Երկաթ, որոնք ժամանակին գրեցին և զործեցին ազգին համար, ատենք ասիական նոճիներու ստուերին տակ կը հանգչին արդ. ատենք իրենց մայրաճուղին մէջ առանց ծագելու յոյսով՝ խրեցան և իրենց յաջորդները չի ծագեցան: Ատենց Հոգւով և եռանդով օժտուած են Թ. Թէրզեան, Թ. Թոլայեան, Կ. Գարագաշեան, Թ. Սաքըլ-Ք. Լիմանճեան, Թ. Ալան, Ե. Թուլայեան. որոնք միայն կ'ապրին և կրնան համարուիլ Հայ—Հոռովմէական գրականները. ատենք եւս հիններուն ժամանակակիցներն են, որոնք շատաւիշ չունեցան. իրեն ներկայ գրական գործիչ, միայն կրնան համարուիլ Ք. Լիմանճեան, Թ. Ալան մը և Թ. Թուլայեան և իր որդին: Որքան խեղճութիւն:

Օղուլուպեան և Քէսէպ հին բժիշկներ են, որոնք երկերուն նման գեղեցիկ և օգտակար աշխատութիւն մը չի հրատարակեցին իրենցմէ վերջը եղած Հայ—Հոռովմէական բժիշկները. չենք ըսեր որ այս վերջինները

ողորմելիներ, խեղճուկներ են. այդ չէ պատճառը որ անոնք չեն գրեր, այլ Հայ գրականութեան և լեզուի մասին տղետ լինելն է պատճառ. վասն զի կան նոր Հայ—Հոռովմէական բժիշկներ՝ որ ինչ ինչ հիւանդութեանց վրայ տեղադրելու հրատարակած են:—1800 ժամանակներն Յովսէփ բժիշկ Օղուլուպեան Տրապիզոնցի, Վիեննայի մէջ տօնարովեան աստիճանը կ'ընդունի և ժամանակին պահանջին համեմատ՝ զեղեցիկ և դուրահասկանալի աշխարհաբար լեզուով «Նիթ բժշկական» անուամբ կը հրատարակէ զեղորէից վրայ դրուատի աշխատասիրութիւն մը. խնամքով կը բացատրէ ամէն գեղերու յատկութիւնը, անոնց Հայ, լատ. և թուրք անունները:—Քէսէպ (Միքայէլ) 1775ի ժամանակուան ազգայիններէն մին է. իր բժշկական երկովն թէ իր ժամանակին և թէ ի ներկայիս, մեծ համբաւ կ'ունենայ. և քիչերն միայն ծանօթ չեն իր այն երկասիրութեան, որուն նման գնահատելի աշխատութիւն մը գեղ ոչ միայն Հայ—Հոռովմէականց, այլ և նոյն իսկ լուսաւորչական պիտականք չի կրցան հրատարակել: Գիտութեան սէրը որքան կը բորբոքի մեր նոր սերունդին մէջ՝ անոր հակառակ նոյնքան կը շիջանի մայրենի լեզուի սէրն: Մեր հասարակութեան մէջ արդ զիտուններ կը միտան, և ինչ օգուտ, քանի որ անոնք մեզ համար ամուլ գրիչներ են և ազգային գրականութեան համար աւելին քան միասին Քէսէպ մը չեն արուր: Միքայէլ Քէսէպն* Վիեննայի Միթիմարեանց միջամտութեամբ, քաղքիս մէջ իտալ բարեւոյթի մը նպատակով 1789ի ժամանակներն՝ կը սորովի բժշկութիւն և կը հմտանայ այդ արհեստին: Շուտով կը հռչակուի, և նոյն իսկ Եգիպտոսի Խտիւրի պալատական բժիշկն կ'ըլլայ, շնորհիւ Պօղոս Պէշկիթաշեանի իր տոկուն աշխատութեամբ բաւական հարստու-

* Երևա՝ մեկնութեանց առիթ չառաւ համար, փութանք ըսելու որ Միքայէլ Քէսէպն ճշնդեամբ լուսաւորչական էր, յետոյ Հոռովմէական և կը լինի բայց լուսաւորչական կը վաճանի:

թեան տէր ըլլալով՝ կը հրատարակէ իր աշխատասիրութեանց գլուխ գործոցը, որ է երկհատոր Բժշկականը: Եւ ազգասիրութիւնը ու Հայ գրականութեան սէրն էր՝ որ մշած էր զինքը այդ գովելի աշխատութեան ձեռք զարնելու: Նա իր այդ գործին յառաջաբանին մէջ կ'ափոսոյց մեր գրականութեան մէջ դիտական փոքր պակասութեան վրայ: Եւ համաստութեամբ կը գրէ. [Այլ մեք աստէն թէ պէտեւ քաջ ճանաչեմք զանձինս անբաւականութիւն ի ձեռնամուխ լինել յայսպիսի գործ քաջամշակտ և դժուարամտոյց, բայց յաղթեալք ի սաստկութենէ սիրոյ բնիկ հայրենեացս, ձեռն ի գործ մատչեմք յօծարափոյթ] յառաջիկայդ գործողութիւն, եղեալ մեզ կէտ նպատակի անվրէպ յուսով զմեծագոյն շահ և զօգուտ ազգիս Հայկազնեանց]: Ինչպէս կը մտածէին Հինքերն և Բնչպէս նորերն: Մեր գրականութեան գիտական ճիւղը որ Բնական ժամանակներն դեռ բոլորովին խօսքան վիճակի մէջ էր, և սակայն նոյրական ուրիշ եռանդով բորբոքուած, ամեն վրժառութեանց յաղթելով, նա ի լոյս կ'ընծայէ իր Բժշկարանը, որ հայ գիտական մասեւ նազարանին կոչով գործերէն կը համարուի: — Հին Հայ—Հռովմէականաց մէջ իրեն խմբագիր մեծ անուն ունի Մ. Յովհ. Հիսարեան որ ձեռնհասօրէն վարած է «Բանասէր»ի խմբագրական պաշտօնը (1851—1859): Իրմէ վերջը իրեն նման ոչ ոք կրցաւ շարունակել այդ արդիւնաւոր գործը: Ունի գաւառագը աշխատութիւն, «Թուաթոսութիւն» վերնագրով տետրակ մը հրատարակած է Թուաթեանի «Ողղաթոսութեան» գէմ, Նեոն, Դիւան, Կենսագրութիւն Նաբոլեոնի, Խոսքով և Մաքրուհի պատմական երկասիրութիւնք, Մ. Յ. Հիսարեան 1855ի ժամանակներն Հայ—Հռովմէական հասարակութեան ամենէն տաղանդաւոր գէմերէն մին եղած է. և ոչ միայն պատմաբանի այլ և բանասէրի համբաւ ունեցեր է: Իր «Բանասէր» ամստթերթը, սկսած է հրատարակել 1851 Յունուարին. 50 էջեր բաղկացած տետրակ մըն էր այն, և կը խօսէր բանասիրական, Աղգային և Քաղաքական նիւթոց վրայ. իր թերթին մէջ Հայկական մատենագրութեան

մեծ խնամք տարած է, և Հայաստանի ճանապարհորդագրութիւնք անպակաս են անոր էջերէն: Նա մութ ժամանակի անձերէն էր, բայց իւր գրական ուղղութիւնը շատ լուսաւորեալ էր, և զինքը կրնանք համարել ներկայ մեր բանասիրական դասակարգին գեղեցիկ առաջադէմ: Հիսարեան՝ «Բանասէր»-էն զատ, 1852ին վարած է նաեւ Կ. Պոլսոյ *Journal asiatique*ի խմբագրութեան պաշտօնը, բայց ոչ «Բանասէր»ի հետ, զայն առժամանակեայ թողած է: Հիսարեան՝ շնորհիւ իր լեզուագիտութեան՝ քաջութեամբ վարած է նոյն «*Journal asiatique*»ի խմբագրական պաշտօնը: — Հիսարեանի ժամանակակից՝ գրագէտ և խմբագիր Վարդան փաշան (Յովս. Վարդանեան) «Մեծմուշի Հառախ» լրագիրն հիմնած է: Ունի զանազան աշխատասիրութիւնք. «Թեւեկրափ հեգգրիգ», «Տախտակք քառաբանական տարեբաց», «Սահմանադրական ճշմարտոգրիւններ», Նաբոլեոնի հատորաւոր պատմութիւնք, և այլն: Քաջ տեղեակ էր Հայ, Թուրք. անգղ. զաղղ. լեզուաց, Իբրեւ խմբագիր՝ մեծ կարողութիւն ցոյց տուած է իր «Մեծմուշի Հառախ» լրագրոյն մէջ, և ժամանակին նոյն լրագիրը շնորհիւ իր տաղանդաւոր խմբագրին՝ մեծ շնորհ հասած է, և Հայ հանրութեան ուշադրաւ հանդիսացած: Ասոնք ժամանակակից Հայ—Հռովմէական գրական նշանաւոր ուրիշ գէմեր չենք գտներ. վասն զի գեոգրականութեան ուրիշ չէր արծարծած, տըրգիտութիւնը դեռ կը տիրապետէր, թէ մայրաքաղաքին և թէ գաւառաց մէջ: Նոր ուժեր պէտք էին:

*
* *

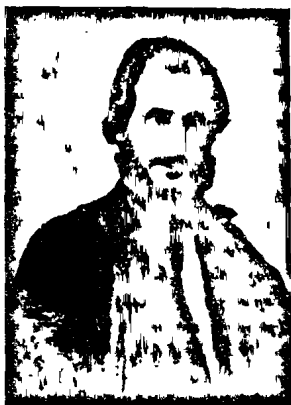
Եւ մինչդեռ յիշեալ գրականներն հազիւ ոկած էին Հայ—Հռովմէական հասարակութեան մէջ հաստատել մամուլ մը և լրագրութիւն մը, Փարիզու և Վենետիկի Միտթարեան վարժարաններէն Պոլս կը հասնին՝ ազգային գրականութեան սիրով՝ սիրատու չոր շատ մը երիտասարդներ. որոնք իրենց հմտութեամբ Հայ—Հռովմէական կրթական լծացեալ վիճակը կը յուզեն: Նախագահու

թեամբ ուխտիս Հ. Պ. Վ. Մինասեանի՝ նոյն Միւթթարեան աշակերտները կը կազմակերպեն «Համագեցեաց ընկերութիւն»ը, որ Հայ-հռոմէական կրթական յատկապէսութեան ամենէն արդիւնաւոր կազմակերպութիւնն լի-նէրով՝ կ'արժէ որ մեր ընթերցողաց՝ հա-մառօտակի ծանօթացընենք զայն։ Այդ կրթա-կան ընկերութիւնը՝ կը բաղկանար՝ նախ 76 անդամներէ, որ երթալով բազմացաւ, և որ-չափ որ նա հռոմէական Հայոց կը պատ-կանէր, սակայն անխտարաբար անոր կ'ան-դամակցէին՝ նաեւ լուսաւորչական գիտուն և հմուտ անձներ։ Այդ ընկերութիւնը ակադե-մականն էր և ազնուապետական էր, վասն զի ազգին «արխտոկրապ» մասն ալ անոր շուտով մասնագիցեցաւ։ Նոյն ընկերութեան նպատակն էր, Ա. — Ամէն ընկեր մէկ սիրտ մէկ հոգի բլլալով, միաբանութիւն մը կազ-մել։ Բ. — Օգտակար գրքեր յօրինելով, թարգ-մանելով, և զանոնք ապազրելով ամենուն տարածել։ Գ. — Մասն և Աղլկանց բարոյա-կան կրթութեանը համար՝ քաղաքներու և գիւղերու մէջ դպրոցներ հաստատել։ Դ. — Երկրագործութեան արհեստը ազգին մէջ ծաղկեցնել։ Ե. — Հայրենի հնութիւններն աւ օտարութիւնները քննել և փնտել։ Զ. — Հին ձեռագիրներ և դրամներ ժողովել։ Է. — Բնական պատմութիւն, կենդանեաց, բուսոց, ծաղկանց և ամէն տեսակ արուես-տից ուսմունքը սորվցնել։ Թ. — Եւրոպա-կան վաճառականութեան օրէնքները ազգին մէջ տեղն ի տեղօք մտցնել։ Ժ. — Մե-տադպրոծութիւն սորվեցնել, և այն։ Դե-ղեցիկ գաղափար, գրուածքով ծրագրել։ Սահ-մանեցին այս կանոնները, և սկսան գործե-լու։ Նախ և առաջ իրենց նախադաշն գնաց ի Տրապիզոն, և սկսաւ վարժարան մը կա-ռուցանել։ Ընկերութեան գործունէութիւնը երթալով նախանձելի դարձաւ. ժամանակակից պատմիչ մը կը վկայէ։ (Ընկերութիւնը սկսաւ որ աւուր ծաղկել և պայծառանալ, իր ան-դամները ազգին երեսելի և պատուաւոր ան-ձինքները կը շատնային, իր համբաւը լրա-գիրներուն մէջ կը զովուէր, երիտապարզաց հանճարը բանասիրական ճառերով կը մշա-կուէր, գիտութիւն և ուսման սէրը առաջ

կ'երթար։ Եւ ամենէն աւելի ցանկալի և փա-փաքեղին այն էր՝ որ ան կրկին անիծեալ շար սերմը՝ շատ տարիներէ ի վեր փառա-սէր և նախանձօտ եկեղեցականներէն ցա-նուած, և ազգիս մեծ ու լաւու արժանի՝ ան-տանելի թշուառութեանց պատճառ եղած, այն արմատ անիծից շար սերմը կ'ըսեմ, այս է Քաղաքացւոց և Գաղատացւոց մէջ տըն-կուած անհաշտ թշնամութիւնը, կամաց կա-մաց արմատէն կը խլուի, անհետ կ'ըլլայ. և ամենքն ալ մէկ սիրտ և մէկ հոգի Ազգին ընդհանուր ազգատունութեան և որդւոց կրթու-թեան միայն օգնելու կը ջանան։ Եւ այդ ժամանակները Հայ-հռոմէական գրականու-թեան ոսկեղէն շրջանն է. որ երկար չի տե-ւեց. ումանց մանաւանդ նոյն ժամանակուան եկեղեցական պետին՝ Գեորգի, Հասունին հա-նդական շանցաւ նոյն կրթական կազմա-կերպութիւնը. կրթական նորարարող ծա-ղիկն շուտով խամրեցաւ։ Տրապիզոնի հաս-տատութիւնը վարժարանը դեռ ամբողջովին չի շինուած՝ հակառակ կրթասէր ժողովրդեան կամաց՝ տապալեցաւ։ Տրուեցաւ, բուծեցաւ նոյն կրթական օգտակար կազմակերպու-թիւնը։ Եւ այն օրէն Հայ-հռոմէական գրա-կանութիւնը ոչ զոյն ունեցաւ և ոչ ստուեր։ Դեռ հազիւ նոյն հասարակութիւնը սկսած էր կարեւորութիւն տալ թագապիւն լեզուի և պատմութեան. հազիւ փոքր ինչ լուսաւորուած էր իր ազգին բնիկ գրականութեամբ, աղի-տութեան խառնը վերտօնի կը պատէ և ա-ւելի թանձր, որ երթալով կը խառնայ կը թխանայ և հոն այլ եւս գիտութեան ճա-ռագայթները անհնարին կ'ընթաց լատիւնե-լու։ Հայ-հռոմէականաց այդ կրթական-մահաութիւն հարուածը չի կրցաւ ուժեղիւ Գեորգի, Հասունի (1860ի 10/9) հաստատած «Ազ-գային կրթութեան ժողով»ը, որ կազմա-կերպուած էր հինգ եկեղեցական և հինգ աշխարհական անդամներէ։ Ժողովոյն նպա-տակն էր Հայ-հռոմէական հասարակու-թեան մէջ վարժարաններ կանգնել, կրթու-թեան խնամք տանել։ Բայց ինչ ինչ պատ-ճառներով, կարելի չեղաւ զայն յառաջ վա-րելու։ Լուծուեցաւ և այն՝ տանց մի փոքր օգտի։

* *

Տգիտութեան խաւարը տարածուեցաւ, ծնւալացաւ։ Բայց նոյն հասարակութեան մէջ ան, ձնանուէր գործիչներ չէին պակսեր. վէննետ, կոյ Միխիմարեանց աշակերտներն միայն ջանացին նոյն շամանդաղն հալածելու, պատռել, և ի զուր։ Անոնց քնարը թոթոացուց միայն ալն լարերը՝ որոնք պրկուած էին բնատուգմիկ սիրով։ Պէշիկթաշլեան Մկրտիչ, Հէքիմեան Սրապիոն այդ քնարերգու Միխիմարեան աշակերտները յիսնակ տարի առաջ իրենց սիրելի

Մ. Պէշիկթաշլեան :

քերթողհօր Նազնպետին յուզիչ բառքանց արեւալանգն հնչեցուցին։ Պէշիկթաշլեան մեր ամենէն արհեստագետ մեղամարդէկ բանաստեղծը՝ իր պատկառելի հանճարովը՝ շուտով իր եզական տաղանդը ցոյց տուաւ և Հայհոռովմէական գրականութեան ամենէն մեծ պարծանքն եղաւ։ Պէշիկթաշլեան՝ հասարակութեան սիրելի էր ազգային ամէն մի անշատ հասարակութեան, վասն զի ինքն եղաւ համերաշխութեան ամենէն մեծ և ազգու քաւորդիչը։ Իր «Գարնան» բամբն որքան ուժեղ թողնայ, որքան լինի անոյշ, գուրգուրալէ, փափկիկ, սրտագին, վարդաբոյր, և հառա-

չող. իր «Ծերն վանայ» ողբերգն՝ իրքան յուզէ, յափշտակէ մեր սիրտը՝ ցոյց տալով վանայ ծովուն ծիածալաւ, ճշտափոփուր հառաչանքն, հեծէ և հեծել տայ հին ցաւերը նորերուն հետ, իջնայ և իջընէ Հայոց վեհ. հից գերեզմանը, և յուսայ Արշալոյս մը. որքան իր «Աշնան» փայփուն ծագուեցն՝ իրենց առնուշահոտ այտերով, փափկիկ պարան, քով հալ աւ մաշ ընեն սիրտկեղ սոսալն. «Փաշուրայոյն» նուագն՝ որքան հոգի փշէ, և «Փաշուհին» որքան խրախոյս կարողայ, գոռաբառով թմբին հանէ, կայծակ թափէ և կրակներ տեղայ իւր աշերէն՝ մինչեւ մոխիր դառնան բոլոր. բայց այդ ամէնն որքան և լաւ, սիրալիք և սիրանոյշ լինին, առոնք չեն որ Պէշիկթաշլեանը Պառնասոսի եզական դափնեպսակին կ'արծանացընեն, այլ Եղբայրութեան երգն է, որով հայութիւնը զինքը աստեղագարդ կապուտակ երկնից ամպերուն վրայ կը բարձրացընէ՝ լսելու իրեն սրտէն բղխած ամենէն փափուկ թինգն թնդական։

« Երբ աւելոր Մայրն Հայաստան
Տեսնէ զորդիս իւր քովէ քով,
Սրտին խորունկ վերքն դաժան՝
Փաղցր արտասուաց բաւմին ցօղով.
Ընդ աստեղօք ինչ կայ սիրուն
Քան զանձկալի Եղբայր անուն »:

Մեկտեղ յոգնինք, մէկտեղ ցանենք։
Մեկտեղ թափին մեր քրտինքներ,
Ըշհունձ բարեաց յերկնաւ հանենք
Որ կեանք առնուն Հայոց դաշաւք։
Ընդ աստեղօք ինչ կայ սիրուն
Քան զանձկալի Եղբայր անուն »:

Այդ է իր նուագներուն նուագապետը. և այդ իր անսնը անմահացուց և անով սկալացաւ համազգային հայութեան փոխադարձ առեկալմեան բխրաւ և ջախջախիչ ուժը, որ ծնունդ առած է ազէտ և միամիտ կրօնամոլներէն, որոնք այլ եւս հոն միայն գոյութիւն ունին, ուր կարելի չէ թնդալ մեծ բանաստեղծին անոյշ արձագանգն։ Պէշիկթաշլեան ներշնչուած իր վեհալուկ Միխիմարեան դաս, սիրաբաններէն, համազգի հայութեան միջեւ հաշտարարութեան ամենէն նաւնդուն պատգամատն եղաւ։ Եղբայրութեան երգը իր խորհրդաւոր ներշնչումն ունի, իր ազգային

սրտատրոփի ամենէն ազգու բարախումբը, և միով բանիւ այն է իրբուն համարաշխույժեան երգոց ամենէն շքնաղբը, զերգանցը, ընդհանուր մեր ազգութեան համակերի համաբուածը, և զայն բանաստեղծին հանճարեղ արտապրութեան ամենէն ստաշնակարգ քերթովոյալանն չենք համարիր. բանաստեղծին քերթողական մեծ տաղանդը ուրիշ շարք մի երգոց և նուագաց մէջ կը հնչէ. նա իր խանդը ցոյց տուած է աւելի այն քնարերգութեանց մէջ, երբ իր թովածունքը ընտելեան գեղէն և բոյրէն սահելով հասեր են մեզ: Եւ զոր մեղամոզձօտ հոգի յատուկ խնդր մը, թինդ մը չի զգայ, և չի յուզուի, երբ լսէ Ալէմտաղիի գեփիւտին «մէլօտին».

« Դու փափկաթեւ մանկիկ գեփիւտ
Աղբերց վրայէն լուսակարկալ
Անուշ հոտով ծաղկանց ըսփիւտ
Ինչպէս թռչիւս ինչ ընդառաջ,
Ու խունկ և զով ընծաղելով
Ձիւս ողուհնես հեղիկ շնչով:

Ո՛հ, կը սրբեմ ըզքեզ հողմիկ.
Երբ դու փուլթաւ ինծի գալու
Ի պար թռչիւս ի սոյլ մեղմիկ
Այրած ճակատիւս իմ այցելու,
Ծաղիկ հոգւոյս քեւ զովացած
Բացուի ի լոյս ախորժ կենաց »:

Բանաստեղծը կը հրամայէ փափկիկ սուրհանդակ գեփիւտին, որ լուր տանի հովտին, ծործորին ու բարձրադիտակ անտառաց, որ հոն թափն սոխակներու խումբը, որուն մտերիմ կը հասնի հոն բիր բմայլմանց յիշատակաւ և կը նուագէ.

« Հոս դառն հոգեր մէկիկ մէկիկ
ձափտես ի բաց հեռանային,
Ու փունջը ժամուց գեղապարիկ
Սիրտը թեթեւ որորէին,
Եւ բընուելուն՝ մայր որդեւեր
Քնքուշ զրկաց մէջ զիս զըզուեր »:

Ասոր նման վտեմ և գուցէ աւելի բարձր աւելի քերթողական են հեծեմանաց և վուււվուներու քնարն, «Ներեմ ինչ կոյս», և հառաչող և սիրայեղ «Յետին հառաչ»-ն, հրաշունչ և խրախուսող «Հայ Քաջուհին», լալիկան ու սիրական «Արտասուք կուսին», աղնուական և ողբական «Ալնիւ Լուսինեան»:

որուն ետեւէն կը գոչէր բանաստեղծը. «Ո՛հրես Ալնիւ».

« Աւաղ, տեսէք սուգ առաւ ծով,
Ձիւքը տանող դարձաւ հովիկ,
Թեւերէն կախ փրէն տրտում:
Ինչ լուր բերիր մեղէ հովիկ,
Այն ձեռ սրտի հատորն աղնիւ
Թըռաւ զընաց. մեռաւ Ալնիւ »:

Պէշիկթաշեան իր քնարերգութեան արհեստը մշակելու շատ աշխատած չէ, բնածին էր այլ գեղեցիկ կարողութիւնը. իր ամենէն գեղեցիկ երգերը ընկերաց և բնաստեղծաց աղանչանքով յանկարծակի արտապրած է:

* * *

Առանց արբանեաններու չէր այլ շողշողուն արեգն: Հէքիմեան Սրապին՝ Միկաէլ Պէշիկթաշեանի արժանաւոր գործակիցն եղաւ: Հէքիմեան հոյակուեցաւ իր թատրերգութիւններով և թատերական արդիւնաւոր գործունէութեամբ, քան թէ իր բազմաթիւ նուագներով, որոնք լոյս տեսան 1857ին մի հատորի մէջ: Հէքիմեանի քնարը ուժեղ կը հնչէ, իսկ Պէշիկթաշեանի աւելի մեղմ, փափկիկ՝ բայց աւելի սրտազրաւ, յուզիչ, և այն ցոյց կուտայ իր պառնաստական վարպետութիւնը, բարձրութիւնը, վսեմամբիւնը: Հէքիմեան շատ զրած է, բայց սակաւ են ընտիր նուագները: Հէքիմեան աւելի ընդարձակ միտք է, մինչդեռ Պէշիկթաշեան աւելի ամփոփ բայց մեծ տաղանդ մ'երգած է: Վսեմ է իր խորհրդական տիպարով Հէքիմեանի հետեւեալ նուագն ի ծնունդ Միխիմարայ Աբբահօր.

« Բարձրաց զըզուիդ, ո՛վ Եփրատ, օ՛հ, և տես.
Տես զուր յոյժ տեք այսպապան նոր առ քեզ,
Տես զմանուկն որ ախոր ծընանի
Ի հոյակապ Սեբաստեան քաղաքի:
Ձեռքն փափկիկ որ անզործ այժմիկ կ'ան՝
Յոգունց մարտից շուրջոյն յաղթական,
'Ի ի բուրբոյ ընթացէց սուղ ամաց
Յաւերժական ըզգեցցի բոց փառաց:
Յաւելի յուշիկ թող մանկիկն հանդիցէ,
Այլ հեղաբար մինչ գալիսուն իւր փակէ,
Նմաւ ոգին տայ խորհուրդ Մեծարպեան:
Եւ երբ հասցէ ի հասակն արուսթեան
Յորժամ զիւր վառն ի վեհէժ կառուցցէ,
Հայկ՝ ի հակելն իւր անձայթ ներհնացցէ »:

Հէքիմեանի սիրելի էր Կրօնքը, Սկըբը, Գիշերը, Լուսնակը, Ազգին զիցազնեը և առնոց քաջութիւնը, իր արշարհին Աւերակները, Լացը, Ողբը, Հառաչանքը, Մեխթարը և Ախշանը, զոր երգած է իր ուսեղ քնարով։ Բանաստեղծին համար որքան յուզել է բնութիւնը և անոր գեղն, այնքան և փառելի է և զուրգուրալի Հայրենիքը, Ազգը և Ազգայինը։ Բանաստեղծին համար անիծեալ և ատելի է օտարամոլը, ազգատեսցը, Նա իր ԺԱՆՐԻՐԳ քերթութեամբ վայ կը կարգայ օտարամոլ Հայուն զխին, որ ազգատուհինի փառքը արհամարհելով, խոնկ կը ծխէ օտարին լաւութեան։ Խեղճ է իրաւքընէ այն,

« Որ գմարգարտն ապախա թողեալ սր ընդ հողով իւր երկրին,
Նա մարգարիկ և պողպատող գնէր յօտարաց ծանր է գին,
Որ ըզլեզու հայրենական անարգ կաշեալ սիրտն յիւր վէս,
Օտարութի լեզուացի է ձերս պանծալով գայ է հանգէս ։ »

Եւ այս երկու տողերն շատ լաւ դուրս կը ցայտեցընեն Հէքիմեանին այն սկըբ՝ որ բորբոքուած էր իր բնիկ ազգին և անոր գրականութեան համար։ — Ողբերգելով եղեռնագործ Սմբատայ յուսահատութիւնը, յայտնի կը լինի իր քնարերգութեան յոյզը, խոսիլը և յուսահատութիւնը։ Այլեկո՛ծ սրտի հառաչներ են զորս դուրս կը հանէ Սմբատայ խոսված կուրծքէն.

« Իսկ թէ զբոտն երէ՛ք խաւովմ ըզգաղանթաւ,
Հըրատուր գեհնե՛ր յուզեալ մաշն զծոց. (մեց,
Անտառք մացառք, վայրք մենաւոր մայրք հող-
« Անագորայն, յաւէտ Գոշն, աչ զերծցիւս ։ »

Կորովալից տողերով կ'ոգրերգէ Հայրենի տանրակները, և այդ քերթութիւնը տաղաշափական գիտութեան հետ զիցազնական դաղափառներ կը ներշնչէ։ Գեղեցիկ են և յատուկ արհեստ մ'ունին իր թատերգութիւնն Արտաշէն և Սարգենիկ, ողբերգութիւնը Հարմակ և Աշխեն, Սամել, Վահրամ, Յոջիանէս։ Եւ ասոնցմէ զատ աւելի զանազան թատերգական թարգմանութիւնը, Գոմաշալ, Պօզաս և Վիրգիսէն, և այլն։ Հէքիմեան հաշակուե-

ցաւ իր թատերական գործունէութեամբ. ինքն և Պէշիկթաշիան խումբը՝ հաստատեցին թերթահայ թատրոնի ամենէն փառաւոր շրջանը. անոնց գործը շատ մեծ էր և շատով արդինաւոր ծառայ գտաւ թէ գաւառաց և թէ ուսահայ հասարակութեան միջեւ. — Պէշիկթաշիան իր ողբերգութեանց մէջ իսկ, կը մրցի իր ժամանակակից թատերագիր հանճարներուն հետ։ Կոնստակ, Արշակ, Վահան թատերգութիւնքն՝ մեր նոր գրականութեան ամենէն թանկագին զահարներն են։ — Այդ երկու բանաստեղծ հանճարներուն սրտին մէջ իրենց Միխիմարեան դատարարակներն զրին

Մ. Կէքիմեան :

քերթութեան կրիկը և որ ունեցաւ շատ մեծ հաւաք, այն փոռացաւ, ծաղկեցաւ և զարդարուեցաւ և անաւ բիւզանդական դիւթիլ մթնոլորտի ազդեցութեամբ։ Պէշիկթաշիան և Հէքիմեան, նոյն բանաստեղծ մեծ քաղաքին տրամաւոր զաւակներն եղան։ Միխիմարը իր յաւիտենական սեւ նոճիներու խիտ անտառով, անոնց փշեց տխուր և սեւ գաղափարներու վանմը։ Պոսթորի ջրանցքը իր հին պատմութիւններով, նորագին և արծարծեց իրենց մէջ Հեքիմեան ազգաց զիցազնական ռաբբինութիւնը, յորոց պաղկաւ չէին իրենց բնիկ և քաղաքացիական արքայազուներ և իշխանագուներ, զոր երկցեցին, սղորդեցին և զը-

բուստեցին իրենց քնարին ամենն ուժեղ
զարկով Հին կղզիները և մահաւանդ Իշ-
խանաց մեծ կղզին, գիշերուան մէջ իրեն
ուրուական տիպարով և մշտածիժաղ լուս-
նակի ծայտով, յափշտակեցին անոնց բո-
րբուսած միտքը: Հեռու հայրենիքէն, հոն
իրենց ծննդավայրը, իրենց շուրջը կը հաւա-
քէին, կը բազմանային զաղթական Հայեր,
վանեցի, Անեցի, Բաղէշցի, Մշեցի, և այլ եր-
կու մեծ բանաստեղծները այդ արենակից գա-
ղութներու հոգւոյն մէջ կը թափանցէին, և
անոնց երեւին վրայ կը կարգային բնաշ-
խարհի բնական տենչը, գորովը, կսկիծը,
խեղճութիւնը, աղքատութիւնը. և այդ ամէնը
գիրենք կը յուզէր, կը խանդավառէր և կը
մկեր երգելու և ողբալու Հայրենիքը. որ
կանգուն մը հող չի տուաւ անոնց խաղաղ
քննոյ ննջարան լինելու: Եւ հարազատ գա-
ւակներն անհարազատ երկրին մէջ մտան
հանգչելու: Շիրշիի միայնութիւնը, անա-
պատը, փայլուն ժողովներն և լուսնակն ար-
ծաթթաթիկ՝ կը հսկեն անոնց գերեզմանին
վրայ: Տեղացի հայութիւնը անոնց զխին վե-
րու չի տնկեց սգազգեցիկ սեխամզկոտ նոճ
մը և ոչ լալական կամ ողբական ուռենի մը:
Անշնան գաճաճ բուրգ մը՝ հսկայ և նշանաւոր
հանճարին՝ Պէշիկթաշիանին վրայ իբրեւ յա-
ւերժական յիշատակ կը կանգնի. իսկ հայ-
րենի ողբերգութեանց ողբերգուն՝ կը ննջէ կից
Պէշիկթաշիանի, և միայն բուսական ցեղի
զայրոյթը՝ փոշւ և տառասկը՝ կը պատէ իր
ոսկրներուն վերմակ հողը. Հայ-Հոռովմէական
հասարակութիւնը զլացած է իր հոշտակաւոր
քերթոյնին՝ թատերադրին վրայ քարէ-կամ
փայտէ խաչ մը տնկելու: Քանի՜ երախտազէտ
ենք մեր հանճարներուն... Պահ մը կը մնամ
Շիրշիի գերեզմանատան մէջ. հոն կայ ըսին
ինծի Հայ-Հոռովմէական հասարակութեան
հանճարներէն մի քանին. ատոնք սիրելի են, ա-
տոնք մեր ուշադրութեան արժանի, ատոնք են
մեր զբակնաւորեան փառքը, ուստի լաւ կը
համարիմ առանձին յօդածով մը անոնց
մտաւորական արդիւնքը քննել և ցոյց տալ,
նախապէս անոնցմէ զատ ներկայ Հայ-Հոռով-
մէական հասարակութեան ողջ գրադէտներն:

Հ. Ս. ԵՐԵՄ.

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼՔ

ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

(Եար. տես էջ 438)

ԲՈՒԹՄԻՄԷ՝ մեծ խորհուրդ և ամուսն ցամաքի-
բնորայի յերկրի և դասնալ ընդ ճրջնակս.
եղիւր օրինակ սրբութեամ կուսամոցս՝
զարդապիտութիւն արամց արգարոց:

Յիշելով ինչով որ կնքեցինք մեր վերջին
բաժը, եթէ ոչ անկարելի՝ բայց շատ դժուար
է պարզաբար պատմել Հոփսիմեանց նահա-
տակութիւնը, այն տա-

թիւ հետեւեալ Տրդա-
տայ դէպքն և բուր արգ-
գին Հայոց, ապա Գրի-
գորի Ելնէ մէջիդպէս և
Լուսաւորոյն զաշխարհս
մեր. մահաւանդ որ՝ ար-
դէն երկարօրէն պատ-
մուած և ծանօթ է մե-
րայոց՝ յԱզաթանգեղո-
սէ և յայլոց, ի գեղեցիկ
և յաշխոյժ ներբողէ Խո-
րենացւոյն իր երիտա-
տարութեան ատեն զը-
րած, ի Պատմութեանց
և ի ճառից Լուսաւորոյի
վրայօք. յորոց նշանա-
ւոր են Գրիգորի և Յով-
հաննէս Սարկիսաւոց վա-
ղապետաց, յորս միշտ

Ս. ՀՈՒՍԻՍԻՄԷ:

խառնուին յիշատակք
Տրդատայ և Հոփսիմեայ, և ի պէտպէս Դա-
րականայն և Երգոց ի պատիւ երիցս եւս
Սրբոցս՝ զօրծակցաց Լուսաւորութեան (Տըր-
դատայ, Գրիգորի և Հոփսիմեայ), և մա-
նաւանդ ի յետին տեսակէ յիշատակարանաց՝
կոմիտաս կաթողիկոսի՝ Աճէիք Հոփսի-